

Temat 29: Kaszubska diaspora.

Obecnie Kaszubi zamieszkują różne regiony świata. Początki kształtowania się kaszubskiej diaspory należy łączyć z zakończeniem procesu uwłaszczenia chłopów w państwie pruskim, co nastąpiło w połowie XIX w. (od końca XVIII w. cały kaszubski obszar etniczny należał do tego państwa). W wyniku tego procesu doszło do pierwszej masowej emigracji Kaszubów. Wcześniej ojczystą ziemię sporadycznie opuszczali na stałe przedstawiciele warstwy szlacheckiej, choć była to zwykle migracja w ramach jednego państwa, bądź sąsiedniego. Jako przykład można wskazać losy niektórych przedstawicieli rodzin Przebendowskich i Tempskich. Przebendowscy wywodzili się z ziemi słupskiej (z Księstwa Pomorskiego). W XVII w. przenieśli się do należących do Rzeczypospolitej Prus Królewskich. Choć była to zmiana państwowości, to zmiana miejsca zamieszkania nie łączyła się jeszcze z opuszczeniem kaszubskiego obszaru etnicznego. Jednakże Przebendowscy zajmowali najważniejsze stanowiska (zarówno świeckie, jak i kościelne) nie tylko w Prusach Królewskich, ale także na terytorium całej Rzeczypospolitej (np. starosta mirachowski Jan Jerzy Przebendowski był również podskarbisem wielkim koronnym, zmarł (1729 r.) w swym majątku w Przygodzicach koło Ostrowa Wielkopolskiego, a pochowany został w Warszawie). Natomiast w przypadku Tempskich, którzy wywodzili się z Tęczna (obecnie powiat wejherowski), od XVII w. istniała gałąź dolnośląska (Dolny Śląsk należał wówczas do Austrii, a w połowie XVIII w. został zajęty przez Prusy), która przeszła na luteranizm. Potomek tego rodu, Gustav Ferdinand von Tempsky, na początku drugiej połowy XIX w. stał się bohaterem walk z Maorysami, czyli ludnością autochtoniczną Nowej Zelandii.

Gustav Ferdinand von Tempsky zginął w bitwie z Maorysami pod Te Ngutu o te Manu (1868). Obraz Kennetta Watkina

(Źródło: <http://www.nzhistory.net.nz/media/photo/death-of-von-tempsky>)

Do najbardziej znanych osób pochodzenia kaszubskiego, żyjących poza etnicznym terytorium, należą Hans David Ludwig Yorck von Wartenburg (1759-1830) i Erich von Manstein (1887-1973). Pierwszy z wymienionych, pruski feldmarszałek i bohater z czasu wojen napoleońskich, wywodził się z rodziny Jark Gostkowskich. Urodził się w Poczdamie w 1759 r., a ostatnie kilkanaście lat życia spędził w Oleśnicy Małej na Dolnym Śląsku. Natomiast urodzony w Berlinie feldmarszałek Erich von Manstein w istocie nosił nazwisko von Lewiński (jako dziecko został adoptowany przez rodzinę von Manstein). Manstein uchodzi za jednego z najwybitniejszych dowódców (nie tylko niemieckich) okresu II wojny światowej.

Z Kaszub emigrowała jednak przede wszystkim uboższa ludność, co często, obok nieznamość języka obowiązującego w kraju osiedlenia, określało ich pozycję społeczną w nowym miejscu zamieszkania. W przeważającej liczbie była to ludność wiejska, która w nowym miejscu pobytu często kontynuowała pracę w rolnictwie, bądź zatrudniała się w fabrykach. Pomimo utrudnionego startu, wielu przedstawicieli kaszubskiej diaspory (niekiedy nawet z pierwszego pokolenia emigrantów) pokonało różnego rodzaju bariery i osiągnęło znaczącą pozycję społeczną. Do tego grona można zaliczyć chociażby urodzonego w Wejherowie na początku lat 70. XIX w. Pawła Piotra Rhode, który jako dziecko wyemigrował do USA. W 1908 r. został biskupem pomocniczym Chicago, zaś w 1915 r. stanął na czele diecezji Green Bay. Funkcję ordynariusza tej diecezji pełnił do śmierci w 1945 r. Pochodzący z kaszubsko-polskiej rodziny Faustyn Wirkus (jego przodkowie od strony ojca wywodzili się z okolic Swornychgaci), jako żołnierz armii amerykańskiej, w latach 1926-1929 panował (jak Faustyn II), z woli mieszkańców, na należącej do Haiti wyspie La Gonave. W 1999 r. Nagrodę Nobla w dziedzinie literatury otrzymał Günter Grass (1927-2015), który pochodził z kaszubsko-niemieckiej rodziny z Wolnego Miasta Gdańska, a po II wojnie światowej mieszkał w Republice Federalnej Niemiec. Stopnia generała dosłużył się we Francji Antoni Zdrojewski (1900-1989), urodzony w Skorzewie koło Kościerzyny (od czasu II wojny światowej związał się z Francją). Zdrojewski w latach 1970-1989 był także wielkim mistrzem Zakonu Templariuszy (*Ordo Supremus Militaris Templi Hierosolymitani*). Z kolei James Visutskie (ur. w 1943 r.), potomek kaszubskich emigrantów w Kanadzie, jest od wielu lat urzędnikiem Ministerstwa Spraw Zagranicznych Kanady (m.in. pełnił funkcję sekretarza ambasady Kanady w Warszawie).

Współcześnie coraz więcej Kaszubów opuszcza rodzinne strony, by kontynuować karierę naukową czy artystyczną (niekiedy też polityczną, choć w tym przypadku na ogół nie

wiąże się to ze zmianą stałego miejsca zamieszkania). W tym kontekście, jako najbardziej znane przykłady należałoby wskazać profesorów Gerarda Labudę (1916-2010) i Edmunda Wnuka-Lipińskiego (1944-2015). Pierwszy z wymienionych związał się z Poznaniem, a drugi z Warszawą. Należy też wymienić Jerzego Jeszke (ur. w 1958 r.), aktora i śpiewaka operowego o światowej sławie, który w 1987 r. wyjechał do Niemiec oraz Danutę Stenkę (ur. w Sierakowicach w 1961 r.), która od wielu lat mieszka w Warszawie.

Rozpoczęta w połowie XIX w. fala wychodźstwa kaszubskiego miała głównie przyczyny ekonomiczne. Na początku XX w. Jan Karnowski scharakteryzował ten problem w następujący sposób: *Przyczyną wychodźstwa był nadmiar sił roboczych, brak wyżywienia, a przede wszystkim częste nieurodzaje, które dawniej na Kaszubach były wprost straszne.* Uciekano też przed poborem do armii pruskiej. W drugiej połowie XIX w. emigrowali głównie mieszkańcy południowych Kaszub, udając się zwłaszcza do Stanów Zjednoczonych, Kanady i Brazylii (także do innych krajów Ameryki Południowej), a w znacznie skromniejszym wymiarze do Nowej Zelandii czy Australii. W poszukiwaniu pracy Kaszubi emigrowali również do różnych prowincji niemieckich, zwłaszcza Nadrenii i Westfalii. W drugiej połowie XIX w. Kaszubi udawali się też do Danii, Rosji (osiedlili się przede wszystkim na terenie Królestwa Polskiego), a także (w niewielkim wymiarze liczebnym) do innych krajów europejskich.

W okresie międzywojennym emigracja kaszubska nadal miała charakter zamorski, choć już o znacznie mniejszym natężeniu niż to było w poprzednim okresie. Kaszubi osiedlali się wówczas także na pobliskich Żuławach (dominowała tu jednak emigracja sezonowa), wchodzących w skład Wolnego Miasta Gdańska. Na początku lat 20. XX w. ci Kaszubi, którzy nie chcieli mieszkać w nowopowstałym państwie polskim i optowali za Niemcami, opuszczali rodzinne strony, by zamieszkać potem w różnych regionach Niemiec.

Kolejna fala emigracji była spowodowana II wojną światową. W wyniku tego konfliktu wielu Kaszubów nie powróciło do swej ojczyzny, osiedlając się w różnych częściach rozpadającego się imperium brytyjskiego, Francji czy Niemczech. W pierwszych latach po wojnie z ojczystej ziemi zostali wysiedleni ci Kaszubi, którzy nie zostali zweryfikowani, bądź zrehabilitowani (zob. temat 13) lub w ogóle nie wyrazili chęci poddania się tej akcji, przeprowadzonej przez władze polskie. W okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, szykanowani przez władze komunistyczne i przez polskich osadników, do Niemiec emigrowali Słowińcy, czyli Kaszubi mieszkający nad jeziorami Gardno i Łebsko.

Upadek komunizmu, a potem wejście Polski do Unii Europejskiej spowodowały kolejną falę emigracji (Niemcy, Wielka Brytania, kraje skandynawskie), choć najczęściej nie ma ona stałego charakteru.

Nie jest znana skala emigracji kaszubskiej na przestrzeni ostatnich 150 lat. Próbę oszacowania ilościowego tego zjawiska podjął pod koniec XIX w. językoznawca Stefan Ramułt. W wydanej w 1897 r. *Statystyce kaszubskiej* stwierdzał: *Z obliczeń naszych wynika, że blisko połowa obecnej ludności kaszubskiej żyje w rozproszeniu pośród obcych. Więcej niż trzecia część Kaszubów znalazła się na drugiej półkuli, a los ich nietrudny do przewidzenia. Pierwej czy później, choćby mowę swoją zachowali do dziesiątego pokolenia, ulegną niewątpliwie pożerającej wszelkie obce pierwiastki etniczne sile asymilacyjnej rasy anglosaskiej, lub innych, sąsiednich żywiołów. To samo, tylko że w czasie jeszcze krótszym, stanie się z tymi, co rozproszywszy się między Niemcami, porzucili już, niestety, zamiar powrotu w ojczyste strony.*

A.	Prusy Zachodnie:			
	I. Obwód regencyi gdańskiej	122476	3815	126291
	II. Obwód regencyi kwidzyńskiej	35965	691	36656
B.	Pomorze:			
	I. Obwód regencyi koszalińskiej	10054	5730	15784
	II. Obwód regencyi szczecińskiej	5028	900	5928
	III. Obwód regencyi sztralundzkiej	1452	106	1558
C.	Inne prowincje królestwa pruskiego	10000	2000	12000
D.	Inne państwa cesarstwa niemieckiego	900	100	1000
E.	Inne państwa europejskie	900	100	1000
F.	Stany Zjednoczone Ameryki północnej	84653	6047	90700
G.	Kanada	23333	1667	25000
H.	Brazylia	14000	1000	15000
	Ogółem	308761	22156	330917
czyli:				
Państwa, kraje, prowincje:				
A.	Prusy Zachodnie	158441	4506	162947
B.	Pomorze	16534	6736	23270
C.	Inne prowincje królestwa pruskiego	10000	2000	12000
D.	Inne kraje cesarstwa niemieckiego	900	100	1000
E.	Inne państwa europejskie	900	100	1000
F.	Stany Zjednoczone Ameryki północnej	84653	6047	90700
G.	Kanada	23333	1667	25000
H.	Brazylia	14000	1000	15000
	Ogółem	308761	22156	330917

Zestawienie liczby ludności kaszubskiej dokonane przez Stefana Ramułta (*Statystyka kaszubska*, Kraków 1899)

Kwestia braku dokładnych danych na temat liczebności emigrantów kaszubskich jest przede wszystkim związana z ich poziomem świadomości narodowej oraz położeniem politycznym Kaszub. Pozbawieni własnej państwowości, żyjący w ciągu ostatnich 150 lat w różnych organizmach państwowych i politycznych (Prusy, Niemcy, Wolne Miasto Gdańsk, Polska), z którymi się mniej lub bardziej utożsamiali, a co ważniejsze, z którymi ich utożsamiano (zarówno w starym, jak i nowym miejscu zamieszkania), szybko wtapiali się w liczniejsze środowiska emigracyjne niemieckie i polskie.

Alfons Bładowski, urodzony w Mirachowie, po II wojnie światowej zamieszkał w USA i jest członkiem wielu polskich organizacji. Zachował on jednak świadomość przynależności do kaszubskiej wspólnoty ukształtowaną przez wychowanie rodzinne (*Mòja matka mie narodzëła a wëchòwała Kaszëbą i pòjachòł jem w swiat jakò Kaszëba*). Na początku lat 90. XX w. stwierdził: *Ù nas w Jackson, w stanie Michigan je wiele Kaszëbów, ale niechtërny mëszlq, że są wiedno Niemcama. Jò sã jima nie dzywiã, bò òni przëjachalë do Americzi, czej tuwò na Kaszëbach panowòł Niemc. Tam do nas na pòczqtkù naszégò wiekù jaczës sédemnòsce familiów przëjachało stądka a òni wiele swòjim dzecóm nie gòdelë, czim òni są*. Analogicznie można powiedzieć, że wielu Kaszubów uważa się za Polaków. Najwymowniejszym tego przykładem są losy najbardziej znanego (także dzięki kilku filmom dokumentalnym, m.in. autorstwa Eugeniusza Pryczkowskiego) i zbadanego (głównie od strony historycznej) środowiska naszej diaspory – Kaszubów kanadyjskich.

Pierwsi osadnicy kaszubscy przyłynęli do Kanady w 1858 r. na statku *Agda*. Zdaniem Hieronima Derdowskiego, pod koniec XIX w. w Kanadzie miało mieszkać około 5 tys. rodzin kaszubskich (według Ramuła dawało to około 25 tysięcy osób). Najwięcej Kaszubów osiedliło się w prowincji Ontario. Gospodarstwa zakładane przez Kaszubów powstawały na trudnym terenie, m.in. ze względu na zalesienie, wyżyny charakter i nieurodzajne gleby. Kaszubi wykazywali się jednak wielkim hartem ducha, co dostrzegali kanadyjscy urzędnicy. Jeden z nich scharakteryzował kaszubskie farmy w następujący sposób: *Najstaranniej oczyszczone i uprawione – nie dadzą się porównać z działkami żadnej innej narodowości*. Współcześnie centrami życia kaszubskiego w Kanadzie są następujące miejscowości na terenie tej prowincji: Wilno, Barry's Bay, Renfrew.

Kaszubi kanadyjscy do dzisiaj zachowali znajomość ojczystej mowy, choć jeszcze do niedawna nazywali ją polską, a siebie określają najczęściej jako Polaków. David Shulist, lider społeczności kaszubskiej w Kanadzie następująco określił przyczyny tej sytuacji: *W Kanadzie byliśmy polonizowani od samego początku. Nasza historia była opowiadana przez naszych*

*duchowych liderów, którzy byli Polakami i nie wiedzieli nic o narodzie kaszubskim i Kaszubach. (...) Wracając do kościoła w Kanadzie, ksiądz Jankowski nie wiedział nic o narodzie kaszubskim, ich kaszubskim dziedzictwie i o Kaszubach. Wszystko co znał to polska kultura, język i historia. To on był jedyną osobą, która mówiła nam, że jesteśmy Polakami, że nasza historia to historia Polski, a język w którym mówimy to dialekt języka polskiego. Wszystkie obrazy w kościele były polskie, modlitewniki i śpiewniki, wszystkie były po polsku. W związku z tym wszyscy myśleliśmy, że jesteśmy Polakami. No bo jak tu myśleć, że nie jest się Polakiem? Następne pokolenie nie było nic mądrzejsze, a życie płynęło dalej. Jednakże od końca XX w., kiedy to nastąpiło nawiązanie kontaktów między dwoma społecznościami rozdzielonymi tysiącami kilometrów, wzrasta świadomość narodowa Kaszubów. Wspomniany już David Shulist przemiany świadomościowe scharakteryzował tak: *Dopiero kiedy pojechaliśmy odwiedzić ziemie naszych przodków dowiedzieliśmy się, że wywodzimy się z narodu kaszubskiego, że nasze korzenie są w kaszubskiej kulturze oraz, że nie używamy języka polskiego, lecz innego odrębnego języka słowiańskiego – języka kaszubskiego.* Dzisiaj Kaszubi z Kanady otrzymują wsparcie od rodaków z Macierzy. Dzięki czemu mogli m.in. na przełomie lat 2010/2011 r. (wrzesień-marzec), przez kilka miesięcy, po raz pierwszy w dziejach swej wspólnoty uczyć się ojczystego języka (zajęcia prowadził Karol Rhode, nauczyciel z Wejherowa). W Wilnie, Barry's Bay i Round Lake lekcje ojczystej mowy pobierały nie tylko dzieci (ok. 90), ale także dorośli. Kilkumiesięczna praca wejherowskiego nauczyciela wśród kanadyjskich rodaków przyczyniła się również, obok lepszego poznania ojczystego języka, do umocnienia ich tożsamości oraz podtrzymania własnej kultury.*

Karol Rhode wśród uczniów (w zajęciach uczestniczyły, obok kaszubskich, także dzieci pochodzenia irlandzkiego, niemieckiego, angielskiego, indiańskiego)

(Źródło: Zbiory K. Rhode)

Ojczystego języka uczyli się również dorośli mieszkańcy kilku osad kaszubskich w Kanadzie
(Źródło: Zbiory K. Rhode)

Należy jeszcze zwrócić uwagę na dwie kwestie. Po pierwsze, Kaszubi kanadyjscy posiadają własną organizację, tj. Wilno Heritage Society. Wspomniane stowarzyszenie zajmuje się promocją języka i kultury kaszubskiej. Przez kilkanaście lat na jego czele stał David Shulist, a od 2011 r. Peter Głofcheskie. Po drugie, Kaszubi kanadyjscy swoją postawą wzmacniają tożsamość swych rodaków w kraju przodków.

Kashubian Griffins w Gdańsku Oliwie (kwiecień 2014 r.)

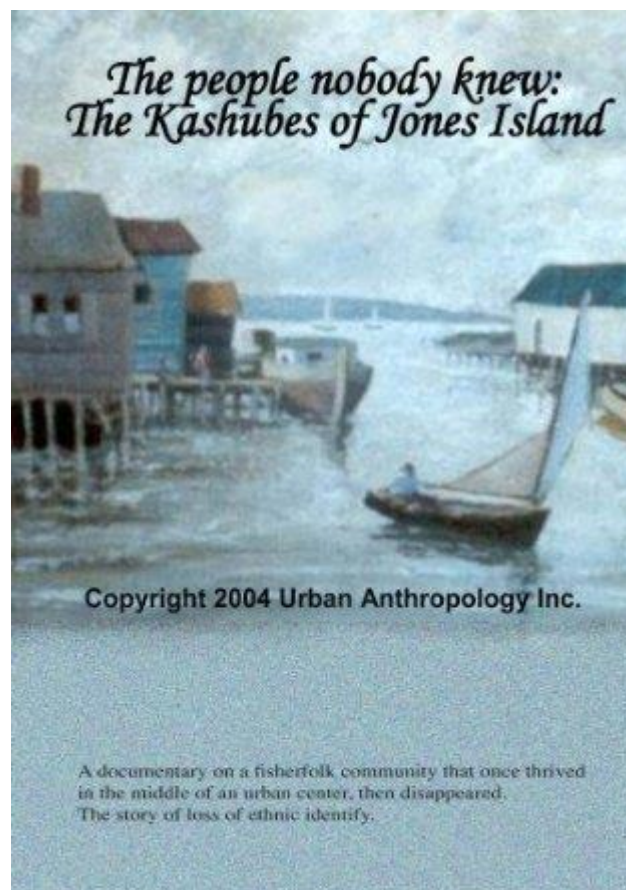
(Źródło:

<http://kaszebsko.com/index.php?mact=News,cntnt01,detail,0&cntnt01articleid=280&cntnt01returnid=26>)

Najwyraźniej można było się o tym przekonać w 2014 r., gdy do Kraju Kaszubów przyjechał z Kanady zespół Kashubian Griffins. Hokejowa drużyna stała się dla Kaszubów ich narodową reprezentacją. Dobitnie świadczą o tym słowa, które wówczas wypowiedział Adam Hebel, działacz kaszubski młodego pokolenia: *Chłopcy w złocie pokazali Kaszubom patriotyzm jakiego jeszcze nie widzieliśmy. Tyle konferencji, w których brałem udział. Tyle książek, które przeczytałem. Tyle poezji, którą przeżywałem... a patriotyzmu nauczyłem się*

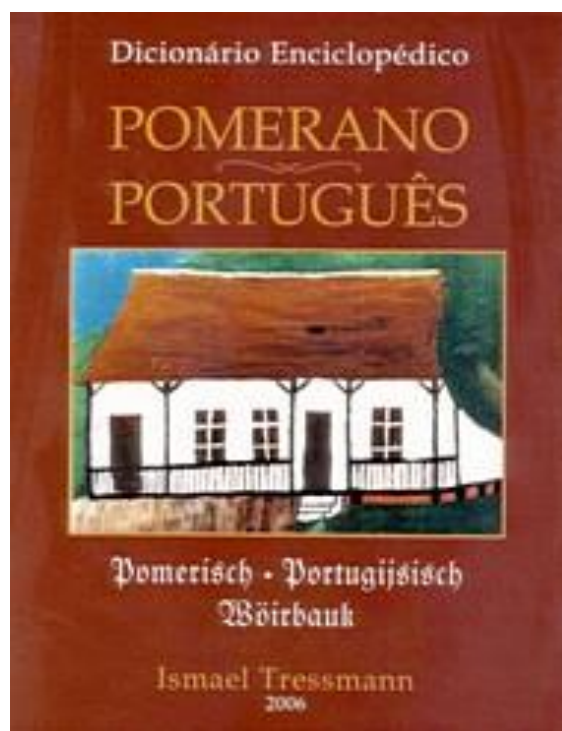
w dwa dni patrząc na lodowisko. To tylko poprzez sport można promować kulturę i świadomość lepiej niż w jakikolwiek inny sposób (zob. <http://kaszebisko.com/uploads/hokej/GRIFFINS%20REPORT%20-%20PL.pdf>).

Innym przykładem kaszubskiego środowiska emigracyjnego, które przez dziesięciolecia zachowywało własną tożsamość byli rybacy z Półwyspu Helskiego, którzy osiedlili się na Wyspie Jonesa (Jones Island), na jeziorze Michigan w Stanach Zjednoczonych. Kaszubska osada powstała tam na początku lat 70. XIX w. Prawdopodobnie na początku XX w. na wyspie mieszkało już około 2-3 tys. Kaszubów (obok nich mieszkali również Niemcy). Osiedlający się na wyspie Kaszubi nie zadbali jednak o prawne uregulowanie posiadanego przez siebie obszaru, co wykorzystała jedna z amerykańskich firm, pozbawiając Kaszubów ich własności. W zasadzie zwarte kaszubskie osadnictwo przetrwało tam do początku lat 40. XX w. Potomkowie kaszubskich rybaków z Wyspy Jonesa mieszkają dziś głównie w Milwaukee.

Kaszubskim rybakom z Jones Island poświęcony jest film dokumentalny wyprodukowany przez Urban Anthropology Inc.

W odróżnieniu od Kaszubów z Kanady, czy nawet tych, którzy zamieszkali w USA (w kraju tym obecnie działa Kashubian Association of North America, założona przez Blanche Krbechek; KANA wydaje czasopismo *Friend of the Kashubian People*), społeczność kaszubska w Brazylii nie zorganizowała się i uległa asymilacji, wtapiając się także w większe pod względem liczebnym środowiska emigracyjne innych społeczności (polskiej i niemieckiej). Jednakże w Brazylii, w południowych stanach (Espírito Santo, Rio Grande do Sul i Santa Catarina) tego kraju, od drugiej połowy XIX w. mieszkają Pomeranos (zob. <https://www.youtube.com/watch?v=r49hjnWNUGk>). Wśród nich, obok Niemców, są potomkowie Kaszubów z pruskiej prowincji Pomerania, to jest z ziemi, która niegdyś należała do państwa Gryfitów. Jest to społeczność licząca około 300 tys. ludzi, wyznająca luteranizm i posługująca się językiem dolnoniemieckim (Plattdeutsch).

Słownik pomorsko-portugalski autorstwa Ismaela Tressmanna

Przedstawiając charakterystykę najważniejszych skupisk kaszubskiej diaspory należy również wspomnieć o rodakach mieszkających w Niemczech. Od XIX w., gdy Kaszubi byli jeszcze obywatelami państwa niemieckiego, trwa nieprzerwanie (choć o różnym natężeniu) zjawisko wychodźstwa do tego kraju. Jednakże społeczność kaszubska, pomimo geograficznej bliskości i możliwości utrzymywania więzów rodzinnych, wiązała się w tym

kraju z polskimi organizacjami emigracyjnymi lub, co występowało częściej, szybko wtapiała się w społeczeństwo niemieckie.

Kończąc przedstawianie kaszubskiej diaspory należy pamiętać także o Kaszubach mieszkających w różnych częściach państwa polskiego. Diaspora ta obejmuje potomków emigrantów, którzy w drugiej połowie XIX w. osiedlili się w Królestwie Polskim (niewiele wiemy o tej grupie, prawdopodobnie świadomość kaszubskiego pochodzenia jest nikła), jak i tych, którzy w XX w. i obecnie z różnych przyczyn opuścili rodzinne strony. Według spisu z 2011 r. najliczniejsze środowisko kaszubskiej diaspory w Polsce istnieje w województwie mazowieckim.

Współcześnie zacieśniają się kontakty między Kaszubami z Pomorza a rodakami mieszkającymi w wielu krajach świata (zwłaszcza w Kanadzie i USA), które, obok charakteru indywidualnego, coraz częściej mają wymiar organizacyjny. Przeszkodą jest tutaj jednak brak instytucji, która zajmowałaby się wyłącznie sprawami kaszubskiej diaspory.

.....

Bibliografia

Borzyszkowski J., *O Kaszubach w Kanadzie*, Gdańsk-Elbląg 2004.

Borzyszkowski J., Obracht-Prondzyński C., *Emigracje Kaszubów w XIX i XX wieku*, [w:] *Migracje polityczne i ekonomiczne w krajach nadbałtyckich w XIX i XX w.*, red. J. Borzyszkowski., M. Wojciechowski, Toruń-Gdańsk 1995.

Cz...ski J. [Karnowski J.], *Ludność kaszubska w ubiegłym stuleciu*, Kościerzyna 1911.

Ickiewicz K., *Kaszubi w Kanadzie*, Gdańsk 2008.

Jost I., *Osadnictwo kaszubskie w Ontario*, Lublin 1983.

Kriehn R., *Rybacy z Wyspy Jonesa*, przeł. W. Sudak, Hel 2007.

Kriehn R., *The Fisherfolk of Jones Island*, Milwaukee 1988.

Kucharska J., *Poszukiwanie tożsamości kulturowej ludności kaszubskiej w Polsce i Kanadzie*, Łódź 1993.

Mask Connolly S., *Kashubia to Canada. Crossing on the Agda*, Ottawa 2003.

Mask Connolly S., *Kashubia to Canada. The Shulist Story*, Ottawa 2001.

Ramułt S., *Statystyka ludności kaszubskiej*, Kraków 1899.

Rekowski A., *The Saga of the Kashub People in Poland, Canada, USA*, Ottawa 1997.

Socha-Borzestowski B., *Spoleczność kaszubska w Kanadzie*, Londyn 1964.

Szulist W., *Diaspora kaszubska*, [w:] *Polska diaspora*, red. A. Walaszek, Kraków 2001.

Szulist W., *Kaszubi kanadyjscy. Okres pionierski i dzień dzisiejszy*, Gdańsk 1992.

Szulist W., *Kaszubi w Ameryce. Szkice i materiały*, Wejherowo 2005.

Wajda K., *Migracje ludności wiejskiej z Pomorza Wschodniego w latach 1850-1914*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.

<http://kaszebko.com/artykuly-historyczne.html>

<http://kaszebko.com/uploads/Kaszubi%20w%20USA.pdf>

<http://www.najigoche.kaszuby.pl/artykul/artykul=154,sto-piecdziesiat-lat-kaszubskiego-osadnictwa-w-kanadzie-1858-2008/>

<http://radiogdansk.pl/index.php/audycje-rg/radio-gdansk-po-kaszubsku/item/9734-brazylijscy-pomorzanie.html>